

TELEPÜLÉSI VÁLTOZÁSOK A XIX. SZÁZAD KÖZEPÉTŐL Néhány Belső-Somogyi
KÖZSÉGBEN

Somogyban népi műemlékek felderítése során többek között Csököly, Gige, Rinyakovácsi és Kisbajom belső-somogyi községekben néhány favázas, zsuppos tetőjű, népművészeti értékű lakóházat találtunk. Az Országos Műemléki Felügyelőség 6-ot műemléki jellegűvé nyilvánított 1972-ben.¹

A négy község lakóházépítésének kérdéseivel egy másik közleményünkben foglalkoztunk.² A legrégebbről látszó épületek kormeghatározásánál olyan kérdések merültek fel, amelyek a jobbágyfelszabadítást és a tagosításokat megelőző, vagy esetleg azzal járó falurendezésekkel kapcsolatosak. Az urbáriumokban és a tagosítási perekben a településre, teleknagyságra vonatkozó ^{szórványos} adatokkal találkoztunk. Ezeket részben kiegészítették a ma élő öregek sokszor csak erős kritikával kezelhető elbeszélései. A településváltást az építkezés fokozatos átalakulása is követte a gazdasági és társadalmi fejlődés következtében. A falukép, a beltelek méretének és a rajta lévő épületek elrendezésének XIX. századi alakulását vázoljuk a következőkben. Mivel forrásaink csak részben adnak választ a felmerülő kérdésekre, vizsgálatunkat nem tekinthetjük lezártnak még a tárgyalandó négy helységben sem.

Csököly, Gige, Rinyakovácsi és Kisbajom a Belső-Somogy középső nagyrészt homokos területen fekszik a Zsánc szomszédságában. A Rinya és mellékágai érintik határukat, településüknek dombok, erdők nem szabtak határt, legfeljebb a vizenyösebb, láposabb területek.

Somogyi falvaink többsége a XVIII. században a félszilaj tartással összefüggésben halmazszerűen települt. Néhány község külső képében ma is őrzi ennek nyomait.³

Rinyakovácsi a szájhagyomány szerint a török idők előtt a temetőn alul a kenderföldek helyén kisebb magaslaton épült. A törökök elől menekülve, régi falujukat saját maguk által felgyújtva menekültek el az akkor nyírfás csalitos részre - jelenlegi falujuk helyére - amely akkor sokkal védettebb részen volt. A kökényes, bozótos gyepűn a házakat a magasabban fekvőombokra építették szabálytalanul.⁴ A falu utóbb három részre különült el: az Ászögre, Csonkasorra és Főszögre. Az utóbbi a legrégebbi rész, ahol a Barta, Pozsoga és Taj családok laktak, a Csonkasoron pedig a Göncz, Török és Diviánszki nevek.

Kivül levő istállókról tudósít Rinyakovácsi tagosítási peréből egy az aktához csatolt 1819. évi határjárás, melynek során a réteket klasszifikálták. Többek között az istállóknál levő réteket is említik.⁵ Tehát az istállók a rétekben helyezkedtek el. A tagosítási per során több ízben szó került a kenderföldeknél levő rétekről. Mind az uradalom, mind a község ragaszkodott volna hozzá. A XX. század elején e helyen, az u. n. Felső réten kinn voltak még a szűrűkkel együtt a paj-

ták:Peti,Vici,Pozsoga,Nagy,Barta és Taj családoké.A II.világháboru után már csak a Tajéké állt néhány évig.A ma élő öregek arról beszélnek,hogy a századfordulón az állatok már a belsőségen voltak.A külső pajtákban szemesterményt,szénát tettek,a rozs pedig kívül állt kazalban.

Kisbajom sem rendeződött a XIX.század közepéig utcára,^aalakóházak és más épületek sűrűn voltak egymás mellett.A jelenleg rendelkezésre álló adataink nem igazolják,hogy osztott település lett volna a XIX.század közepén.A község tagosítási peranyagában szerepel az 1847. július 14.-i hatalmas tűzzel kapcsolatos kárbecslés, valamint a lakosok kérvénye a vármegyéhez községrendezés, azaz nagyobb beltelkek kimérése érdekében.28 holdnyi területen 65 polgár 366 kisebb-nagyobb épülete égett el, közte a templom,iskola,a mesterlakás és a hozzátartozó gazdasági épületek.Az elpusztult objektumok aránya a következő : / itt be kell számítanunk a kár nagyságának hangsúlyozása miatti tulzásokot is/ 64 lakóház,68 ól,79 kamra,14 hidas,55 istálló,39 pajta.49 szekérszin,5 pince,5 méhes 49 kassal,ezenkívül 29 gazda előszénája vagy minden szénája és 31 kereszt gabona.⁶ Az épületek aránya azt mutatja,hogy ezidőtájt minden gazdasági épület a beltelken volt a leégett falurészben,kivéve a szőlőbeli pincéket.A kárbecslők külön vették a más-más ren-

deltetésű épületeket, amelyek közül több - későbbi analógiák szerint - egy fedél alá készült. Pl. a kamrák többsége a lakóházzal, a szekérszín a pajtával vagy istállóval, ól a hidassal. A falurendezés emléke nagyon élénken él. A Fősőkert, Asókert, Fősőszögek, Asószögek kifejezések a régi faluképre utalnak. A mai Rákóczi utca, régi nevén Új sor 1860 után telepedett be, főként a módosabbak készítettek itt kőművessel vert falu és téglalapú diszes, csucsfalás házakat. De néhány favázás célát a régi falurészből telepítették át, vagy tóltak el fagörgőkön. A szérüskertek a falurendezés után is kívül helyezkedtek el, a telek végét is így nevezik. Egyes családoknál a pajta is a kert legvégén volt a XX. század elején is.⁷

Gige régi településére vonatkozóan igen kevés támpontunk van. Hofer Tamás az osztott települések közé sorolja, bár közelebbit nem ír róla.⁸ A község közepén erődtésszerűen áll a XVII. században épített református templom, s a falut két részre: Asószögekre és Fősőszögekre osztja illetve Asókertre és Fősőkertre. Két ízben is fele részben leégett a község 1847-ben és 1858-ban.¹⁰ Nagyobb beltelekrendezésről nem beszél a hagyomány. A későbbi tagosítási perből tudjuk, hogy az 1842-43-ban megindított urbéri perben a legelőelkülönözés megtörtént, térkép és földkönyv is készült, csak nem hite-

lesítették.¹¹ Ezzel egyidejű lehetett a beltelkek részben való rendezése is.

A legbőségesebben Csököly települési változásairól tudunk. A községben a falurendezés előtt 300 gazda lakott - a szájhagyomány szerint - 60-70 udvarban. Az urbéri tabella 283 családfőt említ¹². A gazdasági épületek közül az istállók és gabonások a lakótelken kívül helyezkedtek el. Az istállók különböző csoportokban a Farkasirtáson /Farkas, Szántó, Botika családoké/, a Telek dülőben, Gyócsi mezőben, a Keréktónál voltak, az uraság granáriuma, istállóí, s valószínűleg az egész falu, vagy csak a legközelebb eső községrész gabonaspajtái, nyomtató helyei a Hombár dülőben. A dülő neve is innen veszi magyarázatát. Hogy ezek felszámolása mikor indult meg, s mikor fejeződött be, arra egyelőre nincsenek írott bizonyítékaink. Már egy 1717-ben kiadott megyei statutum elrendelte, hogy a szegény nép gabonájának és szénájának elraktározására és tárolására közel, de a kerten kívül építtesse fel magtárait, ahol a katonák nem raknak tüzet.¹³ Kétségtelenül a katonaság gondatlanságból eredő kártevéseire kell gondolnunk¹⁴, de nincs kizárva, hogy a rendelet érinteni kívánta azoknak a helységeknek pajtáit, illetve magtárait, amelyeké a zsufolt belső-ségen jóval kívül voltak találhatóak, s e rendelettel próbálták közelebb - az adószedők ellenőrző szeme elé - hozni, egyelőre eredménytelenül.

A csökölyiek nagyon áttételes emlékezete¹⁵ tud arról, hogy az istállókba kijártak etetni, s valaki a családból - legényember, idősebb ember, vagy ha ilyen nem volt, akkor fiatal házasember - kinn is aludt. Közös kutra jártak. Néhány egymás mellett lakó családnak a kinti istállója is szomszédos volt. A Farkasirtásról emlegetik, hogy reggelente, mikor kimentek, sokszor a "ganyéból két fel a farkas", s ezért a puskának mindig kéznél kellett lennie. A népi etimológia innen származtatja a dülő nevét is.¹⁶

A Hombár dülőn /ma Százasa tanya/ gyűlt össze a gabona, kukorica. Emlegették a mai öregek elődei, hogy kézi cséppel még télen is csépeltek a gabonát itt. Az urasági istállóba, magtárba ide is jártak robotolni a helybéli jobbágyok.¹⁷ A Hombár dülő urasági épületeinek felszámolása valószínűleg az 1941-es évvel megkezdődő falurendezéssel valósult meg fokozatosan a jobbágyok magtárainak lebontásával együtt. 1848-ban még a robot eltörlésének híre pestről - egy hét késéssel - az itteni urasági istállóban ért néhány robotost.¹⁸ A Hombár dülő épületfaanyagából a felhasználhatókat a Rózsa utca ujonnan települt részének házaiba hordták el, de néhány szőlőbeli pince is készült belőle.

A külső istállók és pajták tényét még 1857-ben is regisztrálta Csorba József a megyében: "... lehet látni, hogy az istálló is egy fedél alatt van a' háznéppel

dé többnyire mind ez, mind a többi gazdasági épület egy kevésbé távolabb fekszik a lakháztól, sőt főképp a' hegyes vidékeken oly hátra van az a' kertben a' gyümölcsösben, hogy csak nagy gonddal, a család egyik tagjának télben, nyárban az istállóban lakása által lehet a' marhákra elegendőképp ügyelni¹⁹. Már ő is utal a fejlődés egyenetlenségeire, a hegyvidéki területeknek települési szempontból ekkor előnytelenebb helyzetére. Talán legtovább a kishemesi falvakban maradt fenn az osztott település²⁰, de elvétve másutt is, pl. Somogyjádán²¹, ahol a terepviszonyok kedveztek ennek. Az általunk ismerttetett szomszédos négy község települési változása részben különböző időpontban és különböző intenzitással történt, bár a beltelekrendezés és legelőelkülönözés nagyjából azonos időben zajlott le 1840 körül. Ennek az a magyarázata, hogy mind a négy község más földesurral vivta meg perét, és más-más kimenetellel. Az építkezés azonban különböző méretű telkeken is azonos típust őrzött meg, mint a Zselicben és Belső-Somogy más községeiben is.

2. A beltelek nagyságának változása.

Községeink lakosai a lakótelket Hostél-nak, belsőségnek, vagy örökségnek nevezik. Ebben a fogalomban benne foglaltatik a tulajdonképpeni lakóudvar és a kerítéssel elválasztott kert is.

Az összeírások rendszerint feltüntették a XVIII. században is a beltelek nagyságát. Így önként adódhat

összehasonlítási lehetőség a falurendezések utáni adatokkal. Az urbáriumban is szó esett a lakótelkek foglalásáról. Csökölyben: "Az Helység határának nagyobb része, Inc^snnér által kimérve lévén, minden Gazda aminémű Házhelet föl venni kívány Szabadságában fog maradni, a mely Ház helyrül ... minden gyalog napszámot 10 pénzivel fogja megváltani ..." ²² Nagyobb méretű lakótelek foglalás azonban nem történt. Gigében, Kisbajomban nem esett szó a robot pénzzel való megváltásáról.

Az urbárium holdanként két pozsonyi mérőt számított. Gigében Selem Ferenc egészhelyes jobbágnak egy hold, Selem Péter negyedtelkesnek negyed hold belsősége volt. Ritkábban fordult elő nagyobb is, pl. Joó Péternek $\frac{6}{8}$ telkes $1 \frac{1}{8}$ hold jutott. ²³ Kisbajomban Szabó János $\frac{3}{8}$ telkes jobbágy $\frac{3}{16}$.od holdat, Tóth Ferenc egészhelyes jobbágy 1 hold hostélt, Barta János félhelyes jobbágy $\frac{3}{8}$ -ad holdat vallhattott magáénak. ²⁴ A későbbi kisbajomi még zsufoltabb települési képről a már ismertett 1847-es tűzvészkárbecslés beszél.

Csökölyben 1768-ban az összeírásban felsorolt 197 családfő közül 107-nek volt beltelke, másén lakott 74 család, s ebből csak 38 a zsellér, de 36 jobbágy. A telkek mérete $\frac{1}{8}$ -ad holdtól $1 \frac{5}{8}$ -adig terjedt, de egy holdat csak hat családe érte el, a többsége $\frac{1}{8}$ -ad és $\frac{1}{4}$ -ed hold között mozgott. ²⁵ Ezeket a méreteket érdemes összevetni az 1840

utáni rendezés beltelek adataival, bár megnyugtató ké-
pünk nincs mind a négy községéről. A legnagyobb beltel-
keket Csökölyben mérték ki, ahol az uradalom 1844-ben
azt állapította meg, hogy a telkes gazdák száma annyira
megrögzött, hogy tizenhatod telek is van és ezért a
rendezés alkalmával tervbe vette, hogy csak egész, fél,
valamint negyed telket alkot. A telkes és féltelkes
jobbágyok általában 2-3 hold beltelket kaptak, a há-
zas zsellérek 658 négyszöglet.²⁶ A már több ízben em-
legetett Korcz György félhelyes polgár, akinek 1843-as
keltezésű lakóháza ma is áll a régi hostélon 2 hold
855 n.öl területen, örökségét ekkor kepta.²⁷ A robo-
tot természetesen az egész telki állomány alapján ál-
lapították meg.

Kovácsiban az 1767-es állapot a belsőség tekinteté-
ben sokkal jobb, mint az 1838-as. Az urbárium idején 14
családnak volt $\frac{1}{4}$ -ed hold, 8 családnak 1 hold és egyneke-
 $\frac{3}{4}$ -ed holdja, egy házas zsellérnek $\frac{1}{32}$ -ed holdja.²⁸ 1838-ban
három család beltelke érte csak el az 1 holdat, a többi
80 négyszögöltől /pl. Göncz Mihály/ -825-ig terjedt. Az
átlag 270 négyszögöl családonként. A beltelek rendezésé-
ről nem beszélt a tagosítási per. Mindenesetre a jelenle-
gi falukép is kisebb házhelyekről tanuskodik, mint Csö-
kölyben és Kisbajomban.

Gigében az 1842-es összeírásban kis méretűek a bel-
telkek: 375 négyszögöltől 2 hold 200 négyszögölig terjed-

nek, házas zselléreknél 96 - 196-ig. A szép számmal levő Kistaj családok általában fél vagy negyedtelkes jobbágyok és 560 négyszögöltől 1 hold 916 n.ölös belsőséggel rendelkeztek.²⁹ Somogyi Ferenc $\frac{3}{4}$ -ed helyes jobbágnak viszont 1 hold 836 n.öl öröksége volt.³⁰ A tagosítási perben nincs szó beltelek rendezéséről, csak a földkönyv és térkép hitelesítéséről.³¹

Kisbajomban az 1852-es urbéri tabella, mely bécsi ölben számítja a földeket /1 hold 1100 négyszögöl/ szintén nagyméretű belsőségekről ad számot, mint Csökölyben. A zselléreknek csak 3-300 négyszögöl jutott 100-100 n.öl kenderfölddel, de a gazdák többségének 1-3 hold közötti lakhely és kert méretűt ki: Szőke Tót Mihál és József³² 3446 n.öl, Tamás Ferenc 2hold 910 n.öl, Barta Miklós 2 hold 495 n.öl ...

Ezek a nagyméretű telkek részben elaprózódtak a család szaporodása, megoszlása, vagy eladás révén, de néhány ma is őrzi XIX. század közepi határait.

3. A lakótelek építményei és ezek elrendezése.

/ XIX. század második fele, XX. század eleje/

Rinyakovácsi lakótelkeinek leírásától eltekintünk e fejezet részben, mivel osztott településünk megváltozása a legkésőbbi időpontban történt, külső pajtái 1930 körül estek biztosítási csalások áldozatául.

A másik három község - ma hagyományosnak nevezett és alig meglévő - telekberendezése nagyjából egységes

és csekély változatot mutat csak. A közvetlen emlékek is erről az időszakról vannak és könnyebben ellenőrizhetők.

A házhelyek szélessége régi nagyméretű telkeknél általában 14-22 m körül mozog. Az összeírások között is ^{alig} akad a XVIII-XIX. században olyan, amelyik megadta volna a beltelek hosszát és szélességét is. Ez terepviszonyoktól függően eltérő lehetett. Sok házhely ma is őrzi falurendezéskori méreteit illetve határait. Többnyire keskenyek maradtak Csökölyben az u. n. tizennyolcnapos házak udvarai ³⁴, eredeti nagy méretét pedig a Gige, Rákóczi u. 20. sz., Csököly, Dózsa u. 64. és 11. sz. lakóház telke is megtartotta.

Egyes udvarok örökösödés vagy vétel útján szélesebbé és nagyobbá lettek. Csökölyben úgy tartották, hogy a Bankós féle és Nezdei féle porta még tagosítás illetve falurendezés előtti szabálytalan állapotát őrzi. ³⁵

A lakóház a falurendezés után 1-2 vagy 3-4 méternyi-vel bejebb épült az utcaszintnél, előtte nem volt virágoskert. Az újabb, azaz a XIX. század végi és a XX. század elejénél valók már vagy egészen az utcaszintben vannak, vagy ha bejebb, akkor rendszerint virágoskert áll előttük. Általában kevés volt a virág a Rinya menti falvakban. Legfeljebb őszirózsát ültettek a kiskertbe, muskátli díszlett az ablakban, vagy a virágos padon ³⁶.

A második világháború után a többi, eddig elzártan

élő somogyi községhez hasonlóan megnövekedett a virág szeretet~~e~~ és egész virágkultusz alakult ki.³⁷

Már a falurendezés előtt is szokásban volt a házhelyeket hasogatvánnyal³⁸, röpögötött³⁹ keményfa pallókkal körülkeríteni.⁴⁰ Az átjárást részben kapuk, részben hácskó^uk szolgáltatták.

Később méginkább körül kellett keríteni az udvart. Az utca felől kāró⁴¹ kerítés, vagy sövényfonásos sövénykert⁴² került. A mögyekert ugyanilyen volt. Hátul a keretet gyakran élőgyepű választotta el /gyertyán, túskefa vagy mogyorófa bokor/. A falu szélső házainál gyakran az egész házat élősövényvel vették körül. Kisbajomnál a falu szélén szépen elnyirt gyertyánsövény volt. Csökölyben a falu egykori széső^ü házánaál ma is látszik /Rózsa ill. Kossuth utca/ elől is a gyertyánbokorsor. A XX. század elejétől az utca felől léckerítés, botokból két részegezett léccel rögzített botkerítés és deszkakerítés hódított tért. Hátul a konyhakertnél és oldalt a szomszédok felé a mögyekertnél megmaradtak a régibb kerítésfajták, mint a sövényfonásos és kāró kert.

Az utca felé a pitarajtó vagy gangajtó mellett egy szélesebb, alul tengellyel, egyik végén kerékkal ellátott, másik végén rögzített kapu⁴³ volt. A későbbi széles kapuk kettősek, középen egymásra hajló végük stáflisak és cüekhez rögzítődők, de már lécekből vannak. Egykori kerek kapu⁴⁴ maradványa látható id. Szántó Lajos udvara végén a pajta előtti kerítésnél sövényből fonva.

A hátsó kert felé kapu vagy hágcsó^uhácskó^u vezetett. Az utóbbit az ember átléphetette. Tulajdonképpen az állatok ki és bejárását akadályozták vele.⁴⁵

A lakóház mindig is a beltelken helyezkedett el, bármilyen méretű és formájú volt is a telek. Azonban a gazdasági épületekkel együtt mutatják a település és telekberendezés átalakulásával kapcsolatban a változás jeleit a mélyreható gazdasági, társadalmi fordulat következtében a jobbágyfelszabadítás, legelőelkülönítések, tagosítások kapcsán, azokat részben megelőzve, majd kísérve.

A falvak rendezésével a lakóházak diszitése az ediginél sürgetőbb körülmény volt, mivel vagy az utcához közel vagy közvetlenül az utcaszintbe került. Az építkezésben bekövetkezett kezdeti módosulások eleinte nem voltak szembetűnők, hiszen az új községrészek betelepítésénél is - Csükölyben és Kisbajomban - a még jó állapotban lévő épületeket szétbontva áttelepítették, a régi falurészben a kiigazított közeli telkekre fagörögkön elszállították. Az 1840-50. között ujonnan készült épületek lényegében még az addigi szintet képviselik, s csak részben a polgárosodás jeleit /észrevehető ez mestergereidájukon 1842-43-as évszámmal datált épületeken/.⁴⁶

A meglévő legrégibb épületek tanúságai szerint - figyelembe véve a helytörténeti és a szakirodalom eddi-

gi megállapításait - a jobbágykori belső-somogyi épületek favázások, sövény- vagy karóval rögzített faluak, pórfödémések, ollóágasos vagy szalufás tetővázuak, sá-tortetejűek zsúpp fedéssel. Az 1860-as évektől a már anakronizmusnak tűnő favázás épületeken is kisebb-nagyobb technikai, méretbeli, formai, anyagbeli eltérések általánosok, sőt új építések esetén kizárólagosak:

a., Sövényfal helyett már csak karóval rögzített u.n. fecskerakásos fal

b., A nagyobb méretű nagycsaládi szobák-konyhák /6 méter körüli hosszúsággal/ helyett az ujak a kiscsaládi szervezetnek megfelelően kisebb méretűek /4-5m hosszú szoba még kisebb konyha/ készülnek.

c., A sáttortetős lakóházak helyett félig konytyolt vagy csucsfalas tetők fordulnak az utca felé. E változásban fontos része van a vert, vályog és téglafalu házak homlokzati kiképzésének.

d., Keményfa tetőpallók, ajtók, ajtó és ablaktokok, ácsolt butorok helyett puhafából valók terjednek el, fazárakat általánosan vaszarak szorítják ki a rangosabb lakó és gazdasági épületeken⁴⁷

e., Inkább már XX. század eleji változás az, hogy az ablakok és ajtók méretei is fokozatosan megváltoznak.

Viszont a talpasházak szoba-konyha-kamrás beosztása mindvégig megmaradt, a konyha is többnyire kémény nélküli

egyszerű füstelvezetési megoldásokkal /két részből álló vagy kettős ajtó, konyhaajtó feletti füstnyílás vagy előtti padlásfeljáró/, kemencével, tűzhely-padkával, szemekályhával, láncon lógó bográccsal. Az utóbbi helyett, kátlan csak a XX. század első felében alakult ki, s a téglakemence kiszorította a sűvénykemencét.

A XX. század vége felé számbeli fölényre tettek szert a kor viszonyainak jobban megfelelő vert falu, vályog és részben téglalapú épületek szabadkéménnyel, oszlopos tornácaikkal, többnyire már szoba-konyha-szobás és kamrás beosztással, a konyha előtt sokszor előszobafélével.⁴⁸

A lakóudvaron rendszerint egymás mögött sorban helyezkedtek el a lakóház és az összes gazdasági épület, azt a néhány udvart kivéve, ahol a pajta egészen hátul volt a kertben.⁴⁹

A lakó és gazdasági épületek egybeépítése is gyakori volt a községrendezések után. Ilyenkor szoba, konyha, kamra, istálló, pajta és fészer követte egymást. Ez a típus többnyire akkor keletkezett, mikor nagyjából egymás utáni években készült az összes épület.⁵⁰ Végig talpakon áll a Kisbajom, Kossuth u. 92. sz. házegyüttes, amely szoba /4,5x5,25/, konyha /4,5x3/, kamra /4,5x3,4m/, istálló /4,5x4,15/, pajta /4,5x5,25/, kocsifészer /4,5x3,75/ helyiségekből áll, csak a hidas van külön a kocsifészerral szemben az utcával párhuzamosan.⁵¹

Lehet azonban az összeépítés utólagos is, bizonyára helymegtakarítási célzatból. Csököly, Petőfi u. 35. sz. háznál 1967-ben még együtt volt szoba, konyha, kamra, istálló, pajta, fészter.⁵² Kisbajomban a Zrinyi u. 204. sz. háznál a szoba-konyhát már lebontották, de megvan még a pitaros elejükémből /3, 10X4, 50m/ és nem pitaros oldalú istálló /4, 80X5, 25m/, pajta /4, 80X5, 25m/ és fészter /4, /4, 80X2m/. A_z egész a fészter kivételével egyetlen zsupp-
tető alatt van. A kamra és istálló tetőszerkezete összefüggő gerendákra épület, a pajta már toldalékos, a fészterrel együtt utólag készült. A pajta fala fából van a kamra és istálló favázás fecskerakásos falu.

A XX. század elején igen gyakori lehetett ez az egybeépítés, mert Nagy József 1910-ben ezt írja e kérdésről: "A lakóházzal rendszeren egybeépítve láthatjuk az istállót, pajtát, csürt. Távolabb külön építik rendszeren fából a h^é-
dast".⁵³

Az egyvégbe tartó lakó és gazdasági épületek közül nagy belső páratartalma miatt az istálló ment legelőbb tönkre, s ezt előbb kellett újjáépíteni, mint a lakóházat. Ebből adódik, hogy a legtöbb ma is álló zsuppos, talpes lakóház mögött már téglai istálló van.

A telekberendezések másik - de lényegében alig különböző formája - ha külön vannak az épületek, mint már említettük is, de szintén a telek egyik oldalán.

Csak a disz nó és tyukól került szembe a ház hátsó sarkával egyvonalban. Szabadkéményes házak mellett, ritkábban füstöskonyhák esetében is az utcához közel melegkonyha vagy nyárikonyha és kamra, esetenként a pince szerepét is betöltő helyiséggel. A kut ugyancsak a telek elején helyezkedik el, azonban még ma sincs minden telken. Csökölyben a falurendezés után betelepült Posta utcában volt egy közös bodonkut, amelyre az egész utca járt.⁵⁴ A többi községben is él még a közös kutak emléke. Csökölyben később gyakori eset volt, hogy jó szomszédok közösen furattak a mögyére kutat és mindkét oldalról kutágással lehetett vizet nyerni.⁵⁴ Még ma is előfordul olyan kut is, hogy csak kampóval emelik ki a vödör vizet belőle.

Baromfiól sem tartozott minden telekhez. Sok helyen a fán háltak a tyukok, a kicsinyeket pedig a kishozobában, nyári konyhában keltették és nevelték míg megerősödtek.

Ahol volt csirke, ott a disznó mellett deszkából, vagy utóbb téglából raktak nekik ólat. A leggyakoribb a zsilipelt boronapallóból való volt, de előfordult sövényből is. Veremől itt nem fordult elő.

A disznóól vagy hidas fontos tartozéka az udvarnak. A legrégebbiek a zsilipelt keményfapallókból valók, amelyekre emlékeznek és ritkán egy-egy példány még elő is fordul. Ezeket zsuppal fedték. A disznóól vagy külön állt

vagy szerszámos kamra, esetleg tyukól csatlakozott hozzá. Sövényfalú dísznóólakra is emlékeznek.

Az istállók, ha a lakóházzal épültek egybe, vagy magukban álltak, többnyire sövényfalasak voltak, azonos tetővázal és fedéssel /zsupp/, mint a lakóházak. Az ollóágasos tetőszerkezet alkalmazása istállóknál, pajtáknál tovább fennmaradt, mint lakóépületeknél. Az istállók sövényfonását minden esetben besározták /a pajtákét nem/, sőt nagyon hideg télben földdel is berakták oldalát, mint a szőlőhegyi pincékét is/, nehogy megfagyjanak az állatok.

A lakóházakhoz hasonlóan a XIX. század második felétől ugyancsak favázás, de csak karóval rögzített falú istállók is készültek.⁵⁸ Egybeépített kamra, istálló, pajta és szin karóval rögzített favázás fallal. sátoros zsuffedéssel található Csökly, Damjanich /Gát/u.16-ban is.⁵⁹

Ha boronából készült az istálló, be kellett sározni a boronaközöket.⁶⁰

A falurendezések utáni időkben a különépült pajták rendszerint zsillipelt boronafaluak voltak már, faragott tölgyfa vagy cserpallókból. Egy és kétfiókos fordult elő, középre a járás esett. Egyik legrégebbi és a helyi boronaeépítkezési módot a legjobban megőrző pajta Csöklyben id. Szántó Lajos beltelkén található. Kétfiókos, zsillipelt boronafalu, kontyolt /sátor/, zsuffos tetője. Elég nagy

61
eresze csöpögése van.

Egyetlen olyan gazdasági épület sincs már a négy községben, amelynek építési korát a jobbágyfelszabadítás előtti időkre tehetnénk. A néhány még meglévő pajta, istálló és hidas kevésbé alkalmas a gazdasági épületek XIX. századbeli alakulásának megrajzolásához. Ebből a szempontból szerencsésebb helyzetben voltunk a lakóházaknál. Emlékezéssanyag és irodalmi,⁶² levéltári⁶³ adatok alapján a XIX. század második felének állapotai körvonalazhatók, de az 1840-50 előtti időszakra vonatkozóan nincsenek sem tárgyi, sem/ezideig legalábbis/ megfelelő írásos dokumentumaink a gazdasági építmények építési technikájáról.

A téglapületek megjelenéséig a gazdasági épületek tetőformája kontyolt volt, félig kontyolt csak lakóházaknál fordult elő. Utóbb nyeregtetősek készültek.

A téglai istálló fontos része volt az udvarnak. Míg a borona és sövényfalas technikánál nem törődtek az istállók és pajták díszítésével, a téglafalu istállókon díszes ablakkiképzés és olykor az építőmester monogramja is megtalálható az 1880-90-es évektől, de inkább még később.

Gyakori a téglai istálló és a zsilipelt boronafalu, vagy téglalapú és sarokoszlopú, deszka oldalú pajták egymáshoz ragasztása néhány rangosabb portán.

A XIX. század végén ugyancsak az udvarban helyez-

kedtek el, bár látni alig lehetett őket, a krumplisvermek. A lakótelken földbe mélyített pince nagyon ritkán fordult elő. Szerepét részben a kamra, részben a krumplisverem töltötte be. Csak a tégláépítkezés idején bőtt meg a számuk.

A legtöbb udvarban viszont a legutóbbi időkig úgy, mint 100-150 évvel ezelőtt is kívül szárították a tejesfazekakat. Ezeket vagy a kerítés keréjére borították, vagy lecsonkolt fa ágára, vagy külön e célra léceket vertek a földbe, vagy fazékaggatót készítettek. Az egyik fajta fazékaggató az élőfa formáját utánozza, a másiké vízszintes tengelyű és V-alakban vannak bele cövekek verve.⁶⁴⁶⁵

A XIX. századi falurendezések, tüzesetek és tagosítási perek levéltári anyagai fontos adatokkal szolgálnak községeinkre vonatkozóan a jobbágyfelszabadtást megelőző és azt követő települési állapotokra és változásokra. Közvetve segítséget nyújtanak az építkezés alakulásának, egyes épületek korának vizsgálatához. Emlékezettel alig, inkább csak áttételesen elérhető időszakról a ma élő öregek tudása csak nehezen egyeztethető az akkori időkből való írott forrásokkal, amelyek adatai szintén csak hézagosak és lejegyzési szempontjaik merőben mások, mint a település és építkezés egykori szintjét kutatónak.

De a kevés és becses írásos h iradás, az emlékezetben már csak kuriózumként megragadt szóbeli közlésekkel kiegészítve a négy község egykori települési típusáról is vall. Kisbajom a XIX. század közepén az ismerttetett 1847-es tűzkárbecslés tanúsága szerint nem volt megosztott település. Rinyakovácsi a beltelektől külön fekvő rétekben csoportosuló istállóival és ettől külön levő pajtáival a pajtáskertek típusába tarthatott. Osztott települése lehetséges, hogy csak a török hódítás utáni időben alakult ki, mivel külön fekvő pajtái éppen az elhagyott falurésznél voltak. Csökölyben szintén kívül a rétekben voltak az istállók és a pajták az uradalmi magtárhoz közel az un. Hombár dűlőben. Csököly viszont régi települési helyén maradt a török időkben is. Gige XIX. századi megosztott települése a rendelkezésre álló adataink szerint nem bizonyítható.

Nagyobb méretű községrendezések uradalmi segédlettel mentek végbe Csökölyben és Kisbajomban. Itt a beltelkek átlagos mérete nagyobb lett, mint Gigeben és Rinyakovácsiban, ahol szintén ^{de} kisebb méretű beltelekrendezést kell feltételeznünk már csak a tüzesetek miatt is.

A települési változásokkal egyidejű átalakulás a községek építkezésében néhány eredeti vagy falurendezés utáni állapotában a tudomány számára is szerencsésen megmaradt telek, valamint lakóépület alapján körvonalazható volt.

JEGYZETEK:

1. Rinyakovácsi, Petőfi u.2; Gige, Rákóczi u.12. és 24.
Csököly, Dózsa u.13. és 64. Kisbajom, Kossuth u.144.
számu lakóházakat.
2. Knézy Judit: Favásas lakóházépítkezés emlékei a belső-
somogyi Csököly, Gige, Kisbajom, Rinyakovácsi község-
ben. Kézirat 1972. 43 p. megjelenik a Somogy Megyei Mu-
zeumok Közleményei I. számában. A szűkre szabott ter-
jedelem miatt a kérdéssel összefüggő települési vál-
tozásokra részletesebben nem térhettünk ki.
3. Pl. Nagybajom, Kiskorpád /az utóbbiról Morvay Judit né-
pi emlékei felderítése EA 9217, ezt írja: "nincs kife-
jezett főutcájuk, terek körül rendeződött".
4. Ma is találunk ezen a területen kovácssalakat, téгла-
félét. Saját gyűjtések 1970-71. Rippl-Rónai Múzeum Adat-
tára /továbbiakban RRM a/ 1910, 1821.
5. K.Á.L. Kiskovácsi tagosítási pere 1838-1857. 1819-ből
való határjárás.
6. K.Á.L. Kisbajom tagosítási pere 1847-52.
7. Morvay Judit: Kisbajom emlékei felmérése EA 9214. 2.p.
8. Hófer Tamás: Dél-dunántul településformáinak történeté-
hez Eth. 1955. 128.p.
9. Genthon István: Magyarország emlékei. Bp. 1951. 376. Át-
építették 1778-ban.
10. Csánki Dezse /szerk/: Somogy vármegye monográfiája. É.n.
h.n. 68.
11. K.Á.L. Gige tagosítási pere /1886-1904/

12. K.Á.L. Csököly urbéri tabellája 1843. - tehát az emlékezet megközelítőleg pontosan rögzített az esemény kapcsán az udverok számát.
13. Kolozsvári Sándor-Óvári Kelemen: A magyar törvényhatóságok jogszabályinak gyűjteménye V/I.k. Bp. 1902. 322-323.
14. T. Mérey Klára: A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a Kapitalizmusba. Bp. 1963. 14. p.
15. A kérdésre így válaszolnak e témával kapcsolatban:
"Öregapám mondta ..." "Öregapám meséte, hogy az ő öregaptya...", "meséték az elődök..."
16. Holott lehet, hogy a Farkas családról kapta nevét, mikor még azt a területet ők irtották ki.
17. Ezenkívül Görgetegre és Karádra is lóháton vitték őket robotba "hetelni".
18. Saját gyűjtés 1972. dec Kispál Mihály 72 éves gazda, Garzó József 76 éves és Illés Mihály 45 éves fm. ember közlései.
19. Szakácsi Csorba József: Somogy vármegye ismertetése. Pest 1857. 87. p.
20. Hófer i. m. 127.-29. Seemayer Vilmos: Pajtáskertek Nemespátrón. N. É. 1934. 65-81. p.
21. Dr Takáts Gyula: Az utolsó talpas pajta Somogyjádón. Eth. 1953. 293-299. p
22. K.Á.L. 1768. Csököly urbarialis összeírása.
23. K.Á.L. 1768. Gige urbariális összeírása.

24. K.Á.L. ul768. Kisbajom urbéri összeírása.
25. K.Á.L. Csököly urbéri összeírása 1768.
26. T. Mérey Klára i.m. 136.p.
27. K.Á.L. "Csököly mezőváros urbéri tabellája 1843."
28. K.Á.L. Kiskovácsi tagosítási perében az 1768-as és 1838-as összeírás mellékelve.
29. Kistaj család nevén maradt fenn a Gige, Rákóczi u. 12. sz. műemlék jellegű lakóház 1971-ig.
30. A család egésztelkes jobbágyra emlékszik. Ezen a telken van a Rákóczi u. 24. sz. műemlék jellegű lakóház 2000 négyzetméteren.
31. K.Á.L. Gige tagosítási pere, 1830-1904. Ehhez csatolták az 1842-es összeírást.
32. Ezek leszármazottai a híres kisbajomi mesemondó asszony Szőke Tót Józsefné gyerekei is. S. Dobos Ilona: Egy kisbajomi parasztcsalád meséi Bp. 1962.
33. K.Á.L. Kisbajom tagosításim pere 1849-1858.
34. A megye több községében a falurendezéskor a zselé-
lérházhelyeket egymás mellett osztották ki, s ezért
a szolgáltatás mikéntjéről többfelé "tizennyolc-
napos házak"-nak nevezik az egymás mellett kis
lakótelkeken levő házakat.
35. Gönyey Sándor gyűjtése EA szegeztek, erre tet-
ték a virágot, hogy a baromfi ne bántsa.
36. A ház előtt két cölöpre deszkát tettek

45. A kerítés kialakítása a Balaton régiójában, kötet

37. A Balaton mentén már jóval előbb a 20. század elején, de főképp a két világháború között alakult ki virágkultusz. Simon József: Település, építkezés és lakáskultúra a századfordulón Balatonszentgyörgyön RRM A 1928.

38. "Hasított, hasogatvány, szaggatott keményfa" kifejezések a XVIII. századi nemesi inventáriumokban szerepelnek/Knózy Judit : Favázás építkezés XVIII. századi emlékei Somogyban Eth. 83 /1972/ 87-88. jegyzet./
Écstechnikával készült keményfa pallókkal kapcsolatban.

39. Gönyey i. m. 89-91. p. 8300

40. Ezeket csak felül fonták össze.

41. "Karó" kerítés a keményfából hasogatott, repegetett felül elkeskenyedő végű és összefonott. RRM Fototára 5606

42. RRM F 5607.

43. Ilyenek rajzát közli Csököllyből Malonyay Dezső: Magyar Népművészet /Bakonytól a Tolna megyei Sárközig/ Bp. é. n. 296. p. 644. ábra. "cserényes, leveles kapu" felirattal.

44. Dr. Jankó János: A balatonmelléki lakosság néprajza.

45. Bp. 1902. 176-8. p. kerek kapunak nevezi. A nép körében csak akkor hódíthatott tért ez az elnevezés, amikor már másik fajta kapu is volt. Még a szőlőbe vezető "hőgykapu" is kerek volt.

45. A kerítés nyílásába gyökeret, fatönköt, kétágu fát ásta és deszkát vagy csutakévéit támasztottak neki. RRM F 5607.
46. Csököly, Dózsa u. 11. és 64. sz. lakóházak
47. Knézy i.m. Eth.
48. Knézy i.m. SMMK
49. Pl. Kisbajomban Vince Páléké, Csökölyben a Vörös Korc -féle és Farkas-féle a Dózsa /Lőrinc/ utcában, Belázsóké...
50. Erre vertfalú épületeknél is van példa, legtöbb emléke a Külső Somogyban.
51. Morvay EA 9214.
52. Saját felvétel RRM F 8380.
53. Saját felvétel RRM F, 5613.
54. Nagy i.m. 22.p. Anyiban téved csak, hogy a csür szó nem ismeretes e vidéken.
54. Ez tulajdonképpen gémeskut. A bélelése és "kávája" keményfából kerekre készült, de "csigalápfán" "csigagém, sudár és vödör" tartozott hozzá, mellette az állatok itatásához "válu" is feküdt.
55. Ma ilyen van Csökölyben a Rákóczi u. 91-93, 95-97. számú házak mesgyéjén.
56. Kisbajom, Rákóczi u./Uj sor/ 83. Saját felvétel RRM F 6901-2.sz.
57. Ilyen látható pl cserép tetővel Csököly, Rákóczi /posta/u. 89.sz. Horváth Zoltán telkén; zsúpp fűdéssel Kisbajom, Zrinyi u. 204. Lantos Pál telkén.

58. Vankós Ferenc lakótelkén az udvar végében szerszám-
mos kamra /karóval rögzített falu/, favágító, disz-
nóól /deszkából/, istálló /karóval rögzített falu/
1967-ben még megvolt. Mindegyik eszeréppel volt fed-
ve. A pája volt csak sövényfonásu sározás nélkül,
és zsopp tetejű. Saját felvétel RRM F 5609-11.

59. Saját felv. RRM F 5589, 5592.

60. Ilyet már nem lehet találni.

61. A zsilipelt boronafalnál is gaváz volt, és bizonyos
elnevezések azonosak, mint a sövénye illetve karórög-
zítéses falnál: szögláb, kilincs vagy kitámasztó,
koszorugörönd, átkötőgörönd, szalufa, kokaskötő, a
fedésnél kanczsupp, bagzsupp stb.

62. Jankó János: Az Ezredéves Kiállítás Néprajzi Faluja

Nagy i. m. 22.

63. A jegyzetekben mind felsorolva.

64. Cséköly, Kossuth u. 28. sz. ház telkén Garzó Józsefőknél.

65. Kisbajomban, Saját felvétel RRM F 6901-2.

66. Dr. Tálessi István: Adatok és szempontok a szállásker-
tes települések kutatásához. Eth. 1972. 74-75. p.

